

Öz

Bu makalede, Türkiye'nin anıtsal yapı mirasını koruma alanında sahip olduğu yaklaşımlar ve 1923'ten günümüze 90 yıllık süreçte bunları şekillendiren etkenler ele alınmaktadır.

Çalışma, İstanbul'daki anıtsal yapıların Cumhuriyet'in ilanından günümüze farklı dönemlerde geçirdikleri onarım süreçlerini uluslararası koruma ilkeleri ışığında kuramsal açıdan incelemeyi hedeflemektedir. Araştırmada İstanbul'da bulunan anıtsal yapıların koruma ve onarım süreçleri değerlendirilmesi amacıyla kent silüetinde etkin olan dört yapı/yapılar topluluğu seçilmiştir. Buna göre, Ayasofya Müzesi, Fatih Camii, Topkapı Sarayı Müzesi ve Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'nun 1930'lu yıllardan günümüze geçirdikleri koruma ve onarım süreçleri kısaca aktarılmakta ve bu onarımlarda tercih edilen restorasyon yöntemleri ışığında, Türkiye için koruma alanında varolabilecek dönemsel eğilimler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Makalenin sonuç bölümünde Türkiye'de anıt eser korumasında yaşanan çıkmaz ve sorunlar başlıklar halinde ortaya konulmaktadır.

Abstract

In this article, it is aimed to identify the general approaches and tendencies in the field of monumental building heritage conservation in Turkey in the last 90 years since the foundation of Turkish Republic in 1923. It is intended that this article will make a contribution to the studies on the history of architectural conservation in Turkey by focusing monumental buildings in Istanbul. In order to evaluate conservation and the restoration processes of the monumental buildings in Istanbul, four buildings/building complexes which are dominant on the skyline of the city have been chosen as the case study of this research. Accordingly, the conservation approaches for the Hagia Sophia Museum, Fatih Mosque, Topkapı Palace Complex and Dolmabahçe Palace Ceremony Hall are briefly represented and studied. Guided by the conservation methods preferred at these restorations, the periodical tendencies which are possible to exist in conservation field.

The results of the article aim to set forth the existing problems and the controversies of monumental building conservation in Turkey.

Anahtar Kelimeler:

Anıtsal binalar, Topkapı Sarayı, Ayasofya Müzesi, Dolmabahçe Sarayı, Fatih Camii, Cumhuriyet Dönemi koruma tarihi

Keywords:

Monumental buildings, Topkapı Palace, St. Sophia Museum, Dolmabahçe Palace, Fatih Mosque, Republican Period conservation history.

¹ Prof. Dr. Demet Binan, makalenin tütetildiği "İstanbul'daki Anıtsal Yapıların Cumhuriyet Dönemindeki Koruma ve Onarım Süreçleri Üzerine Bir Araştırma" başlıklı tezin (Coşkun 2012) danışmanıdır.

Cumhuriyet Dönemindeki Koruma ve Onarım Süreçlerine İstanbul'daki Anıtsal Yapılar Üzerinden Bir Bakış

B. Selcen COŞKUN, Demet BİNAN¹
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü

MSGSÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Koruma Yenileme Programında tamamlanmış "İstanbul'daki Anıtsal Yapıların Cumhuriyet Dönemindeki Koruma ve Onarım Süreçleri Üzerine Bir Araştırma" başlıklı tezden Mart 2013 tarihinde oluşturulan bir makaledir. Makale metni 01.04.2013 tarihiyle dergiye ulaştırılmış, 25.04.2013 tarihinde basım kararı alınmıştır. Makale ile tartışmalar 01.12.2013 tarihine kadar dergiye gönderilmelidir.

Giriş

Mimari koruma alanında kabul gören önemli uluslararası tüzük ve anlaşmalara imza atılmış olmakla beraber, Türkiye'de tüzüklerde belirtilen ölçütlere uyum ve kabul edilen kararların uygulamaya geçirilmesi konusunda gecikmeler yaşanmaktadır. Son yıllarda uygulamalarda artan bilimsellik kaygısına rağmen, Türkiye'de mimari koruma uygulamalarının kalitesi konusunda iyimser bir tablo çizilemez. Anıtsal yapılar, ulusal kültürün övünç kaynağı ve toplumsal hafızanın yapı taşlarıdır. Korunmalarına yönelik mali imkânları temin etmek, diğer yapı gruplarının onarımları için kaynak yaratmaya oranla daha kolaydır. Öte yandan, Osmanlı Dönemi'nin bu alanda en örgütlü çalışan kurumu olan vakıf kurumu da dahil edildiğinde, yaklaşık 700 senelik bir koruma pratiğine sahip olan Türkiye'de anıtsal binaların korunması sorunu yönetsel ve uygulama boyutunda bugün de tam olarak çözülememiştir. Günümüzde, İstanbul'un

Dünya Mirası olan tarihsel alanlarındaki anıtsal yapılar dahi risk altındadır. Bu sorunlu olarak tanımlanabilecek durum, Cumhuriyet'in kurulduğu 1923'ten bugüne geçen süreç farklı dönemlerde farklı yoğunluklarda varolagelmiştir. Bu süreçte koruma ve onarım uygulamalarında tam olarak karşılığını bulamasa da, kurumsallaşma alanında önemli gelişmeler yaşanmış; uluslararası koruma ilkelerini takip eden çeşitli kuramsal yaklaşımlar geliştirilmiştir.

Koruma alanında Cumhuriyet'in teslim aldığı Osmanlı mirasına kısa bir bakış

Bu bölümde makalenin odaklandığı dönemin tarihsel arka planını incelemek ve bu dönemi oluşturan etkenleri analiz edebilmek amacıyla Tanzimat'ın ilanı öncesi ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki koruma yaklaşımları genel olarak irdelense de, araştırmanın ana ekseninden çıkmamak adına bu alt başlık için ayrıntılı bir çerçeve çizilmeyecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki koruma yaklaşımlarının gelişimi

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda geçmişe ait yapıların onarımları konusundaki yaklaşımlar ilerde modern Türkiye'nin benimsemiş olduğu eğilimleri de şekillendirecektir. Osmanlı'dan koruma alanında miras kalan kültür ve bu dönemde söz sahibi olan devlet kurumları Türkiye'de uzun yıllar kabul görmüş ve sürdürülmüşlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda koruma anlamında 18. yüzyıla kadar bilinçli bir yaklaşımın varlığından söz edilemez. İmparatorluk sınırları içindeki korunması gerekli kültür varlıklarının yasal durumları, 19. yüzyıl öncesinde Fıkıh hükümleri tarafından belirlenmektedir. Fıkıh hükümlerine göre, taşınmaz eski eserler ya vakıflara, ya devlete ya da özel kişilere aittir ve mal sahipleri yapılar üzerinde her türlü kullanım hakkına sahiptirler. Buna göre, özel mülkiyette bulunan bir tarihi eseri sahibi dilediği gibi onarabilmekte veya yıkabilmektedir.

İmparatorlukta vakıf kurumu çevresinde gelişmiş güçlü bir örgütlenme mevcutsa da, 19. yüzyıla kadar mimari koruma alanında kuramsal bir yaklaşımın varlığını kanıtlayan herhangi bir belge² bulunmamaktadır (Binan 2005). Hatta, arşivlerden takip edilebilecek kimi uygulamalardan böyle bir yaklaşımın söz konusu dahi olmadığı ispat edilebilir. Korumanın 'modern' dünyaya ait bir kavram olduğu kabulünden hareketle (Köksal 2009, 177), Osmanlıların onararak kullanmayı sürdürdüğü ya da tahrip ettiği yapılara karşı genel olarak sistemli bir ideolojik tavır içinde olmadıkları söylenebilir. Aynı yapı üretim geleneklerinin sürdürüldüğü, toplumsal ve yapım teknolojisindeki değişimlerin yavaş olduğu bu yüzyıllarda

yapıların kullanım değerleri, korunmaları için temel itici gücü oluşturmuştur (Binan 1994, 281).

18. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda batılılaşmaya bir hazırlık dönemidir (Arel 1975). 1719 yılında Paris'e gönderilen Elçi Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin seyahati, İmparatorluğun Batı'yla ilişkisinin başlangıcı olarak kabul edilir (Gül 2010, 277). Çelebi Mehmet'in seyahatinin ardından, Osmanlı okumuşları arasında Batı dillerine ve felsefeye duyulan ilgi artmıştır. Okumuş sınıf, 19. yüzyılda artık kurumlaşmış anlamıyla bir 'aydın sınıfı'nın (*intelligentsia*) oluşmasına önayak olmaktadır. Bu zümre, Tanzimat reformlarını yalnızca idari değil; sosyal düzeyde de yürütecektir (Ortaylı 1992, 124). Batılılaşma süreci olarak tanımlanan 18. yüzyılın son çeyreği ile 19. yüzyıl boyunca mimarlık kurumunda da önemli değişimler gerçekleşmiştir. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Yeniçerilerin nezaretinde bulunan Vakıf Kurumu, önce Darphane-i Amire Nezareti'ne bağlanmış, daha sonra Evkaf-ı Hümayun Nezareti adıyla yeniden örgütlenmiştir. 19. yüzyıla dek bireysel katkılarla devletten bağımsız olarak yürüten Vakıf Kurumu, 1826'da Evkaf Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte merkezileşmiştir (Akar 2009).

1831 yılında Hassa Mimarlar Ocağı mevcut yapısıyla dönemin ihtiyaçlarına cevap veremeyeceği düşünülerek kaldırılmış; yerine aynı yıl "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü" kurulmuştur (Madran 2002).

19. yüzyılın ilk yarısından başlamak üzere İstanbul'da bir takım imar faaliyetleri devlet eliyle tarihi yapıları ve kentsel dokuyu tahrip edici sonuçlar doğurmuştur.

² Osmanlı İmparatorluğu'nda yapıların onarımıyla ilgili bilgi sağlanabilecek belgeler, vakfiye ya da vakıfnameler, şerhiye sicilleri ya da kadı defterleri, vergi ödeyeceklerin yazılı olduğu tahrirler ya da defter-i hakanilerdir. Eyalet veya il yıllığı niteliğindeki salnameler ve İstanbul için tutulmuş olan Bostancıbaşı Defterleri de bu tür bilgiler sunarlar.

Batılılaşma eğiliminin artış gösterdiği 1794'te, III. Selim Dönemi'nde 'artık kullanılmadığı ve masrafa sebep olduğu' gerekçesiyle Mimar Sinan'ın Kanuni Sultan Süleyman için inşa ettiği Üsküdar Kavak Sarayı'nın tümüyle yıktırıldığı; boş alana Selimiye (*Nizam-ı Cedid*) Kışlası'nın inşa edilip ızgara planlı İhsaniye ve Selimiye semtlerinin kurulduğu görülür. II. Mahmud Dönemi'nde, özellikle Haliç kıyısındaki pek çok sahil sarayı yıktırılarak yerine İplikhane, Feshane gibi sanayi yapıları inşa edilmiştir (*Tanman 2006, 17*).

Bu gibi imar hareketlerine rağmen, 'eccad yadigârı' kavramı ve geleneksel yapım teknolojisinin kullanımının devam etmesi sebebiyle Osmanlı'da tarihi yapılar son dönemlere kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Koruma kavramı, Altınyıldız'ın (1997) da belirttiği gibi, ancak 19. yüzyılın ortalarından itibaren Türk toplumunun kültürel söylemine katılmıştır.

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ve 1856 yılında bunun bir tamamlayıcısı olarak görülen Islahat Fermanı ile dünya kapitalizminin etkisi altına giren Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme çabaları hızlanırken, hayat tarzı ve algılayışında da bazı değişimler olmaktadır (*Eldem 1992, 13*). Batılılaşma Dönemi'nde onarım alanındaki yeni örgütlenmelerin yanısıra, 1848-1917 yılları arasında eski eser ve korumayla doğrudan, ya da dolaylı 42 yasal-yönetimsel düzenleme yapılmıştır (*Kayın 2008*).

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilki 1840'da çıkarılıp son şeklini 1858 tarihinde almış olan ve temeli büyük oranda 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'na dayanan Ceza Kanunu'nun 133. maddesinde³ ilk kez, kutsal ve anıtsal nitelikteki hayır yapılarını

yıkan ya da tahrip edenlerle ilgili para ve hapis cezasının öngörüldüğü görülür.

Bu dönemde koruma konusunda artan duyarlılık daha çok arkeolojik mirasın korunması konusunda artan bir duyarlılıktan sözedilebilir. Asar-ı Atika Mevzuatı, devletin Avrupalı devletlerin arkeolojik alandaki kültürel talanına karşı geliştirdiği bir savunmadır. Sırasıyla 1869, 1874, 1884 ve 1906 yıllarında peşpeşe çıkarılan Asar-ı Atika Nizamnameleri'nin temelinde arkeolojik kalıntıların korunması amaçlanmıştır. Aynı yıllarda arkeolojik mirasın yanısıra, Ayasofya gibi çok katmanlı anıtsal yapıların da korunmalarına çalışılmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nda genellikle yabancı ve Levanten mimarların yürüttükleri bazı restorasyon örnekleri göze çarpar (*Binan 2001*). Fossatiler, 1847-1849 arasında Ayasofya'nın onarımını üstlenmişler; 1860'lı yıllarda Viollet le Duc'ün öğrencilerinden mimar Louis Leon Parvillée, Çinili Köşk'ü, 1864'te (*Ahmet Vefik Paşa tarafından İstanbul'dan Bursa'ya çağrılarak*) Orhan Camii'ni ve depremde büyük hasar gören Yeşil Türbe'yi onarmıştır. İtalyan mimar R. D'Arco ise, 1894-1900 arasında Harbiye Nezareti ve Babıali'nin restorasyonlarını; 1894 depreminden hasar gören Halkalı Ziraat Mektebi'nin restorasyon ve yenilenmesi işini ve 1901-1907 arasında Elvanzade Camii'nin restorasyonunu üstlenmiştir (*Binan 2001*). Bu onarımların büyük kısmı çağdaş restorasyon ilkeleri çerçevesinde 'başarısız' olarak nitelendirilse de, Osmanlı mimarlarının Batılı bakış açısıyla yürütülen belgeleme çalışmaları ve restorasyon uygulamalarıyla tanışmaları açısından önem taşıdıkları şüphesizdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren,

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne dönüşen Vakıf Kurumu'nun Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat Müdüriyeti'nin başına Mimar Kemalettin Bey gelir. Kemalettin Bey'in küçük ölçekli cami ve mescid onarımlarının yanısıra, Sultanahmet, Fatih ve Ayasofya külliyelerini onarmış olduğu; dönemin diğer önemli mimarı Vedad Bey'in ise, ser-mimar olarak otuz yıl kullanılmamış olan Dolmabahçe Sarayı yapılarının onarım çalışmalarını yürüttüğü bilinmektedir (Batur 1995). Kemalettin Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nda yürüttüğü koruma uygulamalarının yanı sıra, çeşitli kurumlarda aldığı görevlerle mimarlık alanında önemli bir kişilik olmuştur. Yazı ve raporlarında sürekli bakımın önemi, restorasyon kararlarını verecek bir heyetin varlığı ve onarım alanında istihdam edileceklerin işe alınırken bir elemenden geçirilmesinin gerekliliği gibi konulardan söz etmiştir.

Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, tek yapı koruma alanında kuramsal bazı fikirlerin üretilmekte olduğu; bir örgütlenme çabasının bulunduğu, fakat, hemen hepsinin Batı kökenli olup bu çabaların uygulama boyutunda karşılığını bulamadığı söylenebilir. Buna bağlı olarak da, Türkiye Cumhuriyeti'ne güçlü bir eylem alanına dönüşmemiş ve tarihle ilişkilerin nasıl kurgulanacağı konusunda sağlam bir strüktüre oturmamış bir koruma alanı miras kalmıştır.

Türkiye'de kurumsallaşma, kuram ve uygulama bağlamında koruma alanının gelişiminin kısa tarihçesi

Cumhuriyet'in ilanıyla başlayıp günümüze dek devam eden süreçte Türkiye'de yürütülmüş koruma çalışmalarında çeşitli kırılma dönemleri tespit edilmiştir. 1920-1923 Büyük Millet Meclisi dönemi,

kurumsallaşma boyutunda görülen önemli faaliyetler dolayısıyla bu dönemin başlangıcı olarak tespit edilmiştir. Türkiye'de koruma alanındaki gelişmelerin sosyo-politik gelişmelere paralel olarak şekillendiği görülür. Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde, 1923-1951 arası dönem, Cumhuriyet ülküsü çerçevesinde yeni ulusun inşasına denk gelen aralıktır ve dönemin ruhunu yansıtacak şekilde mimari koruma alanına fazla önem verilmemiştir. Bu yıllarda Atatürk'ün İsmet İnönü'ye Konya'dan yollamış olduğu telgraf (1931) koruma konusunda bir atılımın başlangıcıdır. Telgrafın peşisıra kurulan komisyon, anıtların korunmasının merkezden yönetilmesinin gerekliliği ve halkı miras koruma konusunda bilinçlendirme çalışmalarının önemi gibi noktalara vurgu yapan bir rapor hazırlar. Bu dönemde koruma ve onarım uygulamalarında karar verici konumdaki başlıca otorite olan Muhafaza-i Asarı Atika Encümeni, kararlarında rehber olarak Asar-ı Atika ve Muhafaza-i Abidat Nizamnamelerini kullanmaya devam eder. Encümen, gerek bulduğu konularda kendisi de karar üretme yetkisine sahiptir (Madran 2002, 75 ve 98).

Türkiye'de koruma eğitiminin kökleri, Güzel Sanatlar Akademisi'nde 1934'te Sedat Hakkı Eldem tarafından yürütülmeye başlanan geleneksel konut mimarisinin tespit ve değerlendirilmesine odaklanan Milli Mimarlık Semineri'nde aranabilir (Binan 2005, 203). Seminerler kapsamında 1930'ların sonu ile 1940'ların başlarında pek çok mimarlık öğrencisi çeşitli Anadolu kasabalarında bulunan geleneksel evleri inceleyip rölövelerini yapmışlardır. Türkiye'de 1940'larla beraber artık çok partili siyasi yapılanma söz konusudur. Bu dönem Cumhuriyet'in

3 Bu maddede "...Hayrat-ı şerife ve tezyinat-ı beldeden olan ebniye ve asar-ı mevzuayı hedm ve tahrib ve yahud bazı mahallerini kırıp rahnedar..." edenler cezalandırılacaktır, ifadesi bulunmaktadır (aktaran Madran 2002).

4 Kuban (1994), 1950-1960 döneminde 7289 adet binanın istimlak edilerek yıkıldığını aktarır. Reşat Ekrem Koçu'nun o dönemde yaptığı envantere göre ise, Menderes imarları sırasında 246 adet tarihi yapı yıktırılmıştır.

5 ODTÜ'deki yüksek lisans programının öncesinde, 1951 yılında Torino Teknik Üniversitesi'nden Prof. Paolo Verzone'nin davet üzerine İTÜ Mimarlık Fakültesi'nde Mimarlık Tarihi derslerinde bir ilk olarak restorasyon konusunda ders vermeye başladığının da hatırlanması gereklidir (Kuban, 2000).

kuruluşundan itibaren ulusal koruma otoritesi olarak eksikliği hissedilen bir heyetin, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun (GEEAYK) kuruluşuyla kapanır. 1951'de GEEAYK'nun kuruluşu ile Cumhuriyetin koruma alanındaki ilk yasal düzenlemesi olan 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu'nun 1973'teki ilanına kadar geçen süre, Türkiye'de koruma alanında bir diğer döneme işaret eder.

Türkiye'de 1950'li ve 1960'lı yıllarda 'tarihi çevre' ve 'kent dokusu' terimleri kullanılmamaktadır. Korunmaya layık görülen eserler temelde anıtsal yapılar olsalar da (Tanman 2006), İstanbul'da anıtsal yapıları tehdit eden kapsamlı imar faaliyetleri bu yıllarda hız kazanmış ve 1956-1959 arasında Adnan Menderes'in başbakanlığı döneminde "büyük imar hamlesi" adı altında yüzlerce eski eser yıktırılmış veya başka yere nakledilmiştir⁴.

1956 senesinde Vakıflar Umum Müdürlüğü Vazife ve Teşkilatı Hakkındaki Kanun yürürlüğe girmiş; 1957 yılında çıkarılan 7044 sayılı Kanun ile de, aslı vakıf olan eserler Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü kendi bünyesinde, yoğun bir program çerçevesinde sorumluluğunda olan yapıların restorasyon çalışmalarına başlamıştır. 1956-1957 yılları başta olmak üzere, 1950-1960 arasında Türkiye'de koruma alanında önemli bir kırılma yaşanmıştır. Bu yıllarda koruma uygulamaları sayıca artmıştır. Yeni örgütlenmiş olan GEEAYK'nun da etkisiyle uygulamalar öncesi bilimsel kararların alınmaya başlanmış; özellikle anıtsal ölçekli yapıların restorasyonlarındaki artışın sonucu

mimarların usta-çırak ilişkisi içinde koruma pratiğine dahil olarak yoğun deneyim kazanmaya başlamışlardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından günümüze üniversite bünyelerinde kurulan enstitü ve araştırma merkezlerinin koruma alanına sağladıkları dolaylı katkı yadsınamaz. Koruma alanının üniversitelerde eğitime dahil olması ilk olarak, 1967'de ODTÜ Mimarlık Fakültesi'ne bağlı Restorasyon Bölümü'nün öncülüğünde gerçekleşmiştir⁵.

1973-1983 yılları arasında Türkiye'de şehirlerin iç göçe bağlı büyümesi devam etmiştir. Kentlerde gecekondu kuşakları oluşmaya başlamış ve yer kazanmak için gerçekleştirilen, denetimsiz yık-yap faaliyetleri, tarihi dokunun tahrip edilmesine sebep olmuştur (Tekeli 1998, 15). Artan nüfus yoğunluğuyla mimari mirası yok edici etkiye sahip bir kentleşme anlayışının İstanbul'a hakim olduğu görülür. Eski Eserler Kanunu'nun kabulüyle kısa sürede çok sayıda koruma uygulamaları gerçekleştirilmiştir. 1983'te Eski Eserler Kanunu terk edilerek bugün de geçerliliğini koruyan 2863 sayılı Koruma Kanunu kabul edilmiştir.

Koruma Kanunu'nun kabulüyle başlayıp günümüze kadar gelen süreç bu araştırmada son dönem olarak kabul edilmektedir. Türkiye, Avrupa Birliği'ne dahil olma çabalarına paralel olarak 2000'lerle birlikte koruma alanında yeni yasal düzenleme ve kurumlarla tanışmıştır. 2004'te kabul edilen 5226 sayılı Kanun ile birlikte, yerel yönetimler restorasyon alanında daha fazla söz sahibi olarak kendi bünyelerinde konuyla ilgili müdürlükler kurmuşlardır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, kontrollerini yapıp finansal

destek verdikleri, artan sayıdaki tarihi yapı onarımları için çeşitli çalışmalar yürütmektedir⁶. Yine bu süreçte, İstanbul İl Özel İdaresi desteğiyle pek çok anıtsal yapının restorasyonu için bütçe oluşturulmuş; kimilerine ise onarımları sonrası müze, kültür merkezi gibi yeni işlevler verilmiştir⁷. 2003-2006 yılları arasında, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin kurduğu Kentsel Planlama Ekibi (IMP) tarafından Tarihi Yarımada planlamasına ilişkin en kapsamlı belgeleme çalışması gerçekleştirilmiştir.

2000'li yıllarda kuramsal yaklaşımlarla uygulama arasındaki dengeler halen kurulamamıştır. İmzalanmış uluslararası anlaşmalarda yer alan sorumluluklar uygulamalara yansıtılmamaktadır. Bu çelişkili durum, İstanbul'daki evrensel değere sahip anıtsal ölçekli kültür varlıkları için de geçerlidir. Öte yandan, neo-liberal politikaların şekillendirdiği büyük ölçekli projeler, kentin anıtsal yapı mirası üzerinde tehdit oluşturmaktadır. Bu projelerden 2013 itibarıyla uygulaması tamamlanmakta olan, Haliç üzerinden geçen metro köprüsü, Tarihi Yarımada'nın silüetine önemli bir müdahaledir. Dünya Miras Listesi'nde yer alan Süleymaniye'nin 5366 sayılı "Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun" çerçevesinde Yenileme Bölgesi ilan edilmiş olması, korunması gerekli sivil ve anıtsal kültürel miras üzerinde tehdit yaratmaktadır. Bu tür kaygı verici projelerin yerel yönetimler tarafından katılıma açık olmayan süreçlerde geliştirilip uygulamaya sokulması son derece sakıncalı sonuçlar doğurmaktadır.

Son yıllarda olumlu koruma uygulamalarının yanında, 'rekonstrüksiyon'

adı altında çok sayıda yok olmuş anıtsal ölçekli yapıların replikaları üretilmektedir. Özellikle, yerel yönetimler, son dönemlerde yeni inşaatın yasal olarak kabul edilmediği sit alanlarında kullanıma dönüşecek mekan kazanmak adına tekke, mevlevihane veya cami gibi dini yapıların, Boğaziçi'nde izi kalmamış sahil saraylarının rekonstrüksiyon çalışmalarını üstlenmektedirler. Dünyada da kuramsal sakıncaları nedeniyle tartışmalı bir konu olan rekonstrüksiyonun sık ve sorgusuz tercih edilmesi, uzun vadede korumada özgünlük bağlamında sıkıntı yaratacağı kesindir. Özgünlük değeri taşımayan uygulamalar, toplumun yeterince olgunlaşmamış koruma bilincinde hasara yol açabilir.

İstanbul'daki anıtsal ölçekli yapılara uygulanan restorasyon müdahalelerine genel bir bakış

Türkiye'deki mimari koruma tarihine bir bakış niteliğinde olan bu çalışmadaki örneklerin İstanbul'dan seçilmesinin sebebi Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren sayısı ve özellikleri itibarıyla, İstanbul'daki anıtsal yapıların her dönem ilgi gösterilen ve onarılan yapılar arasında bulunmalarıdır. Bu açıdan, Türkiye genelinde anıtsal yapı koruma yaklaşımlarının değerlendirilmesi söz konusu olduğunda, İstanbul'daki anıtsal ölçekli yapı restorasyonlarının iyi bir perspektif sunacakları ön kabulü yapılabilir.

İstanbul'da toplumsal hafızada yer etmiş dört anıtsal bina / bina kompleksi, bu çalışmaya örnek olarak seçilmiştir. Seçilen anıtsal yapıların Osmanlı Dönemi'nden başlayarak bu topraklardaki mimari korumanın nesnesi olmuş ve tüm dünya tarafından benimsenmiş yapılar olmasına önem

⁶ Hırka-i Şerif Camii, Selim Paşa Camii, Yenikapı Mevlevihanesi, Özbekler Tekkesi, Kasımpaşa Deniz Komutanlığı Tarihi Divanhane Binası, Atıf Efendi Kütüphanesi, Gülhane Has Ahırlar bu yapılara örnektir.

⁷ Örneğin endüstri mirası Cendere Hamidiye (Terkos) Pompa İstasyonu, 2010 yılındaki onarımın ardından İstanbul Su Medeniyetleri Müzesi'ne dönüştürülmüştür.

Resim: 1

Resim: 1
Ayasofya Müzesi, kuşbakışı
(Coşkun 2009).
Ayasofya Camii, 1930-1935
arasında, onarım çalışmaları
sebebiyle halkın ziyaretine
kapatılmış ve 1934'te
Bakanlar Kurulu kararıyla
müzeye çevrilmiştir.

verilmiştir. Örnek yapıların seçimleri aşamasında bazı ön kabuller yapılmış; seçilecek yapıların ön kabul olarak alınan ölçütlere uygunluğu esası aranmıştır. Buna göre, seçilen yapıların simge niteliğine sahip olma; farklı işlevler için kullanılıyor olma ve herbiri Türkiye'de koruma alanında söz sahibi farklı kurumlar tarafından sahipleniliyor olma gibi ölçütleri sağlaması şartı aranmıştır.

Dolmabahçe ve Topkapı Sarayları, İmparatorluğa ikametgâh olarak hizmet vermiş sivil yapılardır. Her iki kompleks de, Osmanlı Saray geleneğinin tarihsel süreç içindeki gelişiminin tanıklarındır ve Cumhuriyet'in ilanından sonra müzeye dönüştürülmüştür.

Cumhuriyet Dönemi'nde müze olarak işlevlendirilen Ayasofya, ikonografik bir model olarak Osmanlı İmparatorluk mimarisini de yakından etkilemiş bir Bizans anıttır (Akyürek 2011, 117). Uzun yıllar, önce Hıristiyanlığın, daha sonra, İslamiyetin saygın ibadet mekânlarının başında gelmiştir. Osmanlı Dönemi'ndeki kullanımıyla külliye niteliği kazanmıştır. Fatih Camii, örnekler arasında fonksiyon

değişmeden bugüne ulaşmış tek yapıdır. İstanbul'un fethinden sonra inşa edilen ilk külliyenin camisidir. Külliyenin camisi simgesel olarak her dönem İstanbul'da önemli bir yere sahip olmuştur. Bugün de, yoğun kullanıma sahip, önemli dini törenlerin yaşandığı bir ibadet mekânıdır. Gözlenen odur ki, kullanıcı tarafından camiye yüklenen manevi anlam, yapının fiziksel boyutunu çoktan aşmıştır. Bu da, yapının bir anıt olarak kabulünde/bir anıta dönüşmesinde rol oynayan önemli bir etkidir.

Çalışmanın bu bölümünde, bu örnekler (dini ve sivil yapılar olmak üzere) işlevlerine ve yapım tarihlerine göre sınıflandırılarak inceleme altına alınacaklardır.

Ayasofya Müzesi'nin onarımlarında tercih edilen restorasyon müdahaleleri

Ayasofya'nın kısa tarihçesi ve mimarisi

Bizans Dönemi'nde kilise olarak inşa edilen, Osmanlı Dönemi'nde bir saltanat külliyesine dönüşmüş olan Ayasofya, farklı dönem eklerini barındıran, çok katmanlı bir komplekstir. Yapı, Fetih'ten sonra Saltanat camisine çevrilerek kentin ana camisi ilan edilmiştir. Bizans Dönemi'nde paganlık üzerinde Hıristiyanlığın zaferinin göstergesi olarak görülen yapı, uzun bir süreç sonrasında Hıristiyanlığın üzerinde İslamiyetin zaferi olarak görülerek sembolik bir anlam yüklenir (Necipoğlu 1992, 202).

Ayasofya, mimari olarak büyük bir orta mekân, iki yan mekân (nef), apsis, iç ve dış narteklerden meydana gelir. 100x70 m. ölçüsündeki iç mekânın üzeri dört büyük ayağın taşıdığı 55 m.yüksekliğinde, 30,31m. çapında bir kubbe ile örtülmüştür. İç mekân, Justinianos Dönemi'nden beri, mermer levhalar, sütun başlıkları ve duvar mozaikleriyle bezemelidir. Yapının mimarisinin yanısıra, 9.-12. yüzyıllarda

yapılmış iç mekan mozaikleri de sanatsal açıdan büyük önem taşır (*Madran ve Özgönül* 2005, 64) (*Resim: 1*).

Ayasofya Camii, 1930-1935 arasında, onarım çalışmaları sebebiyle halkın ziyaretine kapatılmış ve 1934'te Bakanlar Kurulu kararıyla müzeye çevrilmiştir.

Ayasofya'nın Cumhuriyet Dönemi onarımları

Makale kapsamında örnek olarak belirlenen dört yapıdan ilki olan Ayasofya'nın onarımlarında tercih edilen restorasyon yöntemleri, Dr. Fırat Diker'in "Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar" başlıklı doktora tezindeki veriler üzerinden yorumlanmıştır.

Ayasofya'nın müze ilan edildiği dönemde yapının korunmasına yönelik alınan kararlar döneminin koruma alanındaki kurumsallaşması hakkında fikir verir. 1934 yılında yapının cami olarak kullanıldığı döneme ait 8 büyük hat levha, siyasi erkin kararıyla asılı oldukları noktadan indirilerek iç mekanı görsel olarak kapattıkları gerekçesiyle zemin kotta sergilenmeye başlamıştır. Karar, Eski Eserleri Koruma Encümeni tarafından da savunulmaktadır. İlerleyen yıllarda levhaların tekrar yerlerine asılması konusu gündeme getirilmiş ve Encümen uzun toplantılar sonucu 1949'da levhaların yerine asılması konusunda geç bir karar aldığı levhalar zaten asılı oldukları eski yerlerine iade edilmiştir (*Diker 2010*). Bu durum, Türkiye'de uygulamanın zaman zaman yetkili otoritenin verdiği kararlar doğrultusunda gerçekleşmediğine, uygulama sürecinin gerekli yasal kararlar olmadan da işletilebildiğine; dolayısıyla, daha genellenecek olursa, restorasyon kararları ile uygulamaları arasındaki çelişkili

duruma/uyumsuzluğa verilebilecek bir örnektir.

Cumhuriyet'in ilanından günümüze Ayasofya'nın korunması sorunu, son derece politik bir konu olarak gündemdeki yerini korumuştur. Cumhuriyet'in ilanı sonrası, Ayasofya Camii müze olarak işlevlendirilmiştir. Her iki dinin koyu savunucuları tarafından tartışmalara konu olan bu yeniden işlevlendirerek koruma kararı, farklı dönemlerde tartışmaya açılmıştır. Öyle ki, yapıyla ilgili simgesellik, yapının fiziki varlığının korunmasının önüne geçmiş ve zaman zaman farklı yönetimler tarafından propaganda konusu haline getirilebilmiştir. Bu tartışmaların yapının korunmasına yönelik çalışmalara hiçbir boyutta hizmet etmemesinin ötesinde, mevcut koruma kararlarını hiçe sayarak kamuoyunda oluşması arzulanan koruma bilincini de zedelemektedir. Somut bir örnek olarak, Ayasofya'nın iç mekân mozaiklerinin temizlenip onarılması, yapının sanatsal değerinin iadesine hizmet ederken, politik bir bakış açısıyla Hıristiyan kimliğinin canlandırılması olarak görülmekte ve toplumun bir kesimi tarafından engellenmeye çalışılmaktadır. Yerasimos (2005), Türkiye gibi ulus-devlet kurma süreci günümüze yakın olan, dolayısıyla, zaman ve mekân konusundaki algılamaları çelişkili ve çatışmalı olan ülkelerde, kültürel mirasın bireyler tarafından algılanmasının sorunlu bir konu olduğunu söyler. Bu bağlamda, tıpkı Ayasofya örneğindeki gibi, milli ve milli olmayan, "iyi" ve "kötü", korunması gereken ve gerekmeyen miraslar gibi ayrımlar varolabilmektedir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde görev yapan İstanbul Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü (İRAM), Ayasofya

Resim: 2

8 Maarif Vekâleti'nin Rölöve Dairesi'nde hizmet vermiş olan y. mimar Macit Kural, Ayasofya onarımlarında görev almıştır. Arşiv belgelerinden y. mimar Sedat Çetintaş'ın Rölöve Bürosu'nda görev alarak 1954'te emekli olduğu bilinmektedir. Eski Eserler Genel Müdürlüğü'nde görev yapan koruma uzmanı Cahide Tamer, Ayasofya'nın 1955-1956 onarımlarını yürütmüştür. Y. mimar Mualla Anhegger ise, 1961 senesindeki restorasyonda kontrolör olarak görev yapmıştır.

Resim: 2

Mimar Cahide Tamer onarım sırasında Ayasofya'nın yan kubbe örtülerinin üstünde, 1956 (URL 2)

Resim: 3

Galata'dan Fatih Camii'ne bakış (Coşkun 2010).

Resim: 3

onarımlarını yöneten ve denetleyen kurumdur. Cumhuriyet tarihi boyunca İRAM'da önemli mimarların⁸ görev aldığı ve Ayasofya restorasyonlarında söz sahibi oldukları görülmektedir. Almış oldukları kararlarla yapının korunması konusunda etkin rol oynamışlardır (Resim 2).

Buna rağmen, Türkiye'de ellili yıllarda anıtsal yapı restorasyonlarında sıkça gözlenen malzeme özgünlüğüne dikkat edilmeden gerçekleştirilen uygulamalara bir örnek de Ayasofya'dan verilebilir. Bu yıllarda doğu cephesi alt kotundaki çatıya uygulanan 30 cm. kalınlığında, 650 m²lik betonarme yüzey yapının bünyesinden ancak yaklaşık elli sene sonra, 2007 yılında ayıklanabilmiştir. Dönemin Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü'nde görev yapan Cahide Tamer ise 1955-1956'da batı ve güney cephelerde yürüttüğü onarımlarda çimentolu sıva (çimento katkılı kireç harcı)

kullanmayı tercih etmiştir. Ayrıca, dönemin Ayasofya kontrol amiri A. Koyunlu, hazırlamış olduğu raporunda 1986'daki onarımlarda deniz kumu ve çimento takviyeli kireç kullanıldığını belirtir. Kayıtlara göre, yapının cephelerindeki çimentolu sıvalar aşamalı olarak 1986; 1997-1998 ve 2007'de ayıklanmıştır. Bir diğer ayıklanarak yenilenen eleman ise, yapının nitelsiz dönem eki olarak tanımlanabilecek beton pencere çerçeveleridir. Bunlar da, son onarım çalışmalarında mermerden üretilerek yenilenmişlerdir (Diker 2010).

Ayasofya'nın Osmanlı eki minareleri Cumhuriyet Dönemi'nde iki defa yeniden yapım yöntemi kullanılarak onarılmıştır. İlki, muhtemelen 1955'te gerçekleştirilmiş olan müdahalede, III. Murad minarelerinin en üst kotunda yer alan neo-klasik üsluptaki girland motifi yok edilmiş; bu bölgeye minarede bugün de mevcut olan, klasik Osmanlı üslubu mavi çiniler kakılmıştır. Yazılı belgenin bulunmadığı onarıma ait veriler uygulama sırasında çekilen fotoğraflarla sınırlıdır. 1968-1971 yıllarında II. Beyazıt Camii'nin minaresi için gerçekleştirilen uygulamada ise, minare şerefe altına kadar sökülüp külâhı da dahil olmak üzere yeniden yapılmıştır. Ayrıca, şerefe altında kalan altmış adet taş basamak sökülmüş ve yeniden yapılmıştır (Diker 2010).

Farklı dönemlerin mimari birlikteliğiyle şekillenmiş Ayasofya'da onarım çalışmalarının yanısıra 'kazı ve araştırma' çalışmaları da yürütülmüştür. 1934'ten başlayarak çeşitli dönemlerde, yapının kilise kimliğine ışık tutacak arkeolojik kazılar; 1936 yılında yıkılmış olan Ayasofya medresesinin temellerinde yapılan yüzey araştırmaları ve yapının strüktürünün endoskopi ve jeo-radar gibi

hasar vermeyen ölçüm teknikleriyle araştırılması gibi çalışmalar yürütülmüştür. Bunlar, son derece olumlu çabalardır. Ayasofya gibi evrensel öneme sahip bir anıtın geçmişinin derinliğine incelenmesi ve fiziksel durumunun gözlem ve kayıtlarla ayrıntılı tespiti sonrası yapının güncel sorunlarına çözüm bulunabilir.

Fatih Camii'nin onarımlarında tercih edilen restorasyon müdahaleleri

Fatih Camii'nin kısa tarihçesi

Fatih Camii, Fatih ilçesine ve semtine adını vermiş olan Fatih Külliyesi'nin merkezinde yer alır (Eyice, Tanman ve Tunay 1977). Şehrin merkezinde ve yüksek bir noktada bulunan bu bölgede Fetih'ten önce On İki Havari (Havariyun) Kilisesi bulunmaktadır. Fetih sonrası bu alan Ortodoks Patrikliği'ne tahsis edilmişse de, On İki Havari Kilisesi harap olduğu için Patriklik 1455'te başka bir yere taşınmak istemiştir. Fatih Sultan Mehmed, 1463-1470 arasında başka bir kiliseye taşınan patriklikten boşalan bu yere kendi adına bir külliye inşa ettirmiştir (Eyice 1995, 244).

Mimari programının zenginliği ve arazi verileri en iyi kullanan yerleşim düzeni ile Türk-İslam mimarisinde özel bir yeri olan bu külliyenin cami, 1557 ve 1754 depremlerinden hasar görmüş ve onarılmıştır. Cami, İstanbul'da büyük yıkımlarla sonuçlanan Mayıs 1766 depreminden de hasar almıştır. Bu depremde, kubbesi tamamen çökmüş, duvarları ise onarılamayacak ölçüde yıkılmıştır. Caminin minarelerinin külahlarının 19. yüzyıla kadar tek şerefeli olduğu bilinmektedir. 19. yüzyıl içinde minarelere birer şerefe daha eklenerek boyları yükseltilmiş

ve aynı yüzyıl sonlarında (muhtemelen 1894 depreminden sonra) külahları taştan yapılarak yenilenmiştir⁹ (Eyice 1995, 244).

Ana kubbeyi dört taraftan destekleyen dört yarım kubbe sistemi üzerine kurulan ikinci Fatih Camii'nin bezeme programı 19. yüzyıla kadar ağırlıklı olarak klasik üsluptadır. Bu durum, 19. yüzyıl sonunda iç mekân dekorasyonunun barok olarak yenilenmesiyle değişmiştir¹⁰. Cumhuriyet Dönemi'nde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen restorasyonda iç mekânda yeniden ilk dönem kalemişlerine dönülmüş olduğu görülür¹¹. Fatih Camii, 29 Ocak 1932'de ilk Türkçe ezanın okunduğu yer olmuştur. Böylece, yapının somut olmayan miras değeri de güçlenmiştir.

Fatih Camii'nin Cumhuriyet Dönemi onarımları

İstanbul halkı için dini simgeselliği ile her dönem çekici olmuş olan Fatih Camii'nin Cumhuriyet Dönemi restorasyonları hakkında arşiv belgelerinde ulaşılabilen ilk kayıt 1953 tarihlidir. Bu araştırma kapsamında daha önceki yıllara ait birincil kaynak herhangi bir kayda ulaşılamamıştır.

Mimari koruma alanında etkili kurumlardan Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün, Vakıf malı olan yapıların farklı kurumlara dağıtılmasından ötürü, Cumhuriyet'in ilk yıllarında fazla etkin rol oynayamadığı bilinmektedir. 5.5.1936 tarih ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle 1926 yılından evvel oluşmuş tüm vakıfların yönetimi ile mülhak vakıfların denetimi Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne bırakılmıştır. Böylelikle, vakıf kökenli yapılar tek elde toplanabilmiştir (Madran 2002, 110).

⁹ 1894 depreminde, daha önceki depremlerden de ciddi hasar gören Fatih Camii'nin iki minaresinden birinin külahının düştüğü, diğerinin külahı da düşmek üzere olduğu not edilmiştir (Diker 2010, 91).

¹⁰ Caminin 19. yüzyılda barok olarak yenilenen iç mekân bezemeleri, Vakıflar i. Bölge Müdürlüğü tarafından yürütülen son dönem restorasyonlarında gerçekleştirilen rasparlarla ortaya çıkarılmış ve belgelenmiştir.

¹¹ Bu noktada, Kuban'ın (1988, 26-29) camilere yapılan eklerin, rekonstrüksiyonların ve Fatih Camii'ndeki gibi anitsal yapıların iç mekânlarındaki bezeme programını değiştirme kararlarının bu konularla bilimsel olarak hemen hiç ilişkisi olmayan kimselerin politik baskıları sonucu verildiği yorumunun hatırlanmasında fayda vardır.

¹² Bu bilgi, 2008-2011 onarımında Bilim Kurulu üyesi olarak görev almış olan Prof. Dr. Gönül Cantay'dan alınmıştır.

1936'dan öncesine ait bir onarımın kayda alınmamış olması, bu tarihten önce camiyle ilgili, kapsamlı bir onarımın gerçekleştirilmediğinin işareti olabilir. 1936'dan 1953'e kadar geçen zaman diliminde ise, cami dernekleri tarafından bir takım onarımlar gerçekleştirilmiş olmalıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Cumhuriyetin bu ilk çeyreğinde tüm taleplere karşılık verebilecek örgütlenmeye sahip olmadığından, cami cemaatlerinin kaynağıyla gerçekleştirilen onarımlara engel olamamıştır. Derneklerin basit veya kapsamlı onarımları projersiz ve izinsiz olarak yürütmüş olmaları olasıdır. GEEAYK'nun muhtemelen sözkonusu duruma tepki olarak düzenlediği, 1953 tarihli kararında: "Bir eser tamir veya restore edilirken hangi işleve/hizmete tahsis ve hangi değişikliklere maruz kalacağı bilindiği takdirde, bu iş için hazırlanacak projesinin yetkili makamlardan izin alması gerektiği, tamir veya restore edildikten sonra değiştirilmek istenirse, bu iş için hazırlanacak projesi ile müracaat ederek izin alınması gerektiği" bir erken dönem kararı olarak belirtilmiştir. GEEAYK, 11.1.1959'da cami dernekleri tarafından yürütülen onarımlar hakkında 1065 sayılı bir karar daha almıştır. Benzer temalı kararlar, 10.7.1965 tarihinde ve 1968'de tekrarlanmıştır. Bu kararlara 1989 tarihli Koruma Kurulu'nun Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nü cami derneklerinin izinsiz uygulamaları konusunda uyarın yazısı da eklenebilir. Bu kararlar ve yazışmalar, anıtsal yapılara uygulanan projersiz ve onaysız koruma uygulamaları sorununun 1980'li yılların sonuna kadar Türkiye'nin koruma gündemini işgal etmiş olduğunun göstergeleridir.

Kayıd olmamakla birlikte camide Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1949-1953

arasında kapsamlı bir onarım yürütülmüştür². Ekrem Hakkı Ayverdi'nin içinde bulunduğu bir ekip tarafından yürütülmüş olması muhtemel olan onarımda, 19. yüzyıla tarihlenen iç mekan kalemşileri üzerine, raspa sonucu daha alt katmanda bulunan klasik üslup kalem işlerinin taklidleri yapılmıştır. Tüm 19. yüzyıl barok üsluplu kalemşilerinin üzeri kapatılarak iç mekân bezemeleri yenilenmiştir. Bu seçmeci tavırla 19. yüzyıl bezemeleri görmezden gelinirken, daha erken bir dönem yüceltilerek canlandırılmaya çalışılmıştır. Özgün malzeme bilinçsizce yok edilirken yerine sahte bir görüntü yaratılmıştır. Bu onarım, 19. yüzyılda Viollet le-Duc'un Fransa'da anıtsal yapı onarımlarında tercih ettiği üslup birliğine ulaşma idealinin Türkiye'deki yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir. Benzer bir eğilim yaklaşık 15 sene sonra, bu defa mimari eleman ölçeğinde yapılan bir müdahalede yeniden gündeme gelmiştir. Fatih Camii'nin 1966-1967 onarımında mevcut 19. yüzyıl taş minare külahı, yerinden alınarak yerine kurşun kaplı klasik üslupta bir minare külahı yerleştirilmiştir. Arşiv kayıtlarında yeni külahı ait etüd çizimleri mevcutsa da, uygulamadaki kuramsal yaklaşıma dair herhangi bir rapor bulunmaz.

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde yeraltı hareketlerinden hasar görmüş yapının altyapısı depremlere karşı dayanıksızdır. 1999 depremi sonrası hasar gören yapının 2008-2011 onarımında çağdaş malzemelerden faydalanılmıştır. Sağlamaştırma uygulamasındaki temel yaklaşım, sorunlu noktaların çağdaş malzeme ile takviye edilmesi olmuştur.

Fatih Camii'nin tescili 16.9.1987 tarih ve 3618 sayılı kararla onaylıdır. Kentin en

Resim:4
Topkapı Sarayı II. ve II.
avulunun kuşbakışı
görünümü
(Necipoğlu 2007, 33)

Resim:5
Topkapı Sarayı'nın
genel görünüşü
(Coşkun 2009).

Resim: 4

önemli anıtsal camilerinden olan yapının tescilinin bu denli gecikmesi önemli bir ihmaldir. Tek bir veritabanında birleştirilmiş ulusal bir kültür envanterinin eksikliğinden dolayı, kimi zaman bu derece önemli değere sahip önemli yapıların bile tescilsiz olduklarının fark edilmediği veya tescil için geç kalındığı görülmektedir. Bu durum, Türkiye'de 1920'de "Türk Asar-ı Atika Müdürlüğü" nün kuruluşundan itibaren önemsenen, fakat halen çözüme ulaştırılmayan envanter sorununa işaret etmektedir. Cumhuriyet Dönemi'nde son yıllara kadar, cami için bile yeterince belgeleme çalışması yürütülmemiştir. Tamamlanmış restorasyonlara ait şartnameler, hakediş ve kesin kabul raporları onarımlarla ilgili önemli bilgiler içerseler de, 2000'li yıllara kadar, arşiv kayıtlarından sağlama gibi önemli müdahalelerin yapının hangi bölgelerine uygulandıklarına ulaşmak hemen hemen imkansızdır. 2008-2011 restorasyonunda açığa çıkan detayların belgelenmesi, arşiv

kayıtlarındaki bu açığı kapatan, geleceğe yönelik bilgi aktaran bir çalışma olmuştur. Osmanlı Dönemi'ndeki görüntüsüyle karşılaştırıldığında, bugün Fatih Camii'nin genelde estetik bütünlüğünü koruduğu bir gerçektir. Ancak, yapıyla ilgili Cumhuriyet Dönemi onarımlarında malzeme, tasarım ve işçilik detaylarının özgünlüğüne dikkat edilmeden yapılan uygulamalar olmuştur. 2004 yılındaki yasanın kabulünü takiben, 2008-2011 yılları arasında örgütlenen Bilimsel Kurul danışmanlığında gerçekleştirilen restorasyonda aynı dönemde İstanbul'daki diğer pek çok anıtsal yapı onarımlarında gözlemlenen sistemli ve bilimsel bir yaklaşımın varlığından söz edilebilir.

Topkapı Sarayı'nın onarımlarında tercih edilen restorasyon müdahaleleri

Topkapı Sarayı'nın kısa tarihçesi ve mimari oluşumu

İstanbul'un fethi sonrası Eski Saray'ın yerinin savunmasız oluşundan ötürü, 1459'da Bizans'ın Akropolis harabeleri

Resim: 5

üzerine yeni sarayın inşasına başlanmıştır. Yeni Saray'ın ilk nüvesi yaklaşık 1478'de tamamlanmıştır (Bayrak 1996, 13).

bezemeleri ile farklı yüzyıllara ait eğilimleri içiçe ve yanyana izlemek mümkündür (Köseoğlu 1979, 3).

Osmanlı Hanedanı, Topkapı Sarayı'na yıllar boyunca çalışma ve dinlenme köşkleri, yönetim birimleri, ocak ve koğuşlar gibi pek çok yeni bina katmıştır. Bu arada yaşanan büyük felaketlerden dolayı birçok erken tarihli bina yok olmuş veya geçirdikleri onarımlarla değişikliğe uğramıştır. Önceleri bir kale karakterinde olan yapılar topluluğu, yaklaşık 400 yüzyıl kullanılmıştır. Saray, Osmanlı padişahlarının evi, makamı; yüksek yargı, yürütme ve yasama güçleri ile görevlilerin eğitimleri için bir merkez olmuştur. I. Abdülmecid'e kadar, her padişah çeşitli eklentiler yaptırmış, eskiyen bölümleri yenilemiştir. Topkapı Sarayı'nın önemli bir bölümünü oluşturan Harem, 16. yüzyıl sonundan başlayarak 19. yüzyılın ilk yarısına dek gereksinimler nedeniyle eklenen yapı ve avlularıyla küçük bir kent görünümündedir. Mimarisi ve

Saray, deniz ve kara yönlerinden surlarla koruma altına alınmıştır. Sarayın mimarisi, bahçe ve avlular içindeki yapılardan oluşmaktadır. Yapıların çoğu, pavyon niteliğinde olup avlularla çevrilidir. Saray, dış saray (Birun), iç saray (Enderun) ve Harem (Harem-i Hümayun) olmak üzere üç büyük kısımdan oluşmaktadır.

Osmanlı devlet yapısı, 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte, Avrupa kurumlarını örnek almaya başlamıştır. I. Abdülmecid'in Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na taşınmasından (1856) sonra, padişahlar bir daha Topkapı Sarayı'nda ikamet etmemişlerdir. Saray, 100 yıl kadar süren son döneminde bakımsız ve harap kalmıştır (Bayrak 1996, 18). 1871 senesindeki Rumeli demiryolunun inşaatından sonra 1912-1913 arasında

Cemil Topuzlu'nun şehreminlik döneminde Sarayın Haliç cephesindeki bahçeler, Gülhane Parkı olarak halkın hizmetine açılmış ve Saray bahçeleri parçalanmaya devam etmiştir (Karahasan 2005, 42).

20. yüzyıl başına kadar, Topkapı Sarayı üzerine bilimsel araştırmalar yapılmamıştır. Özellikle, Harem bölümüne erkeklerin girmesine izin verilmediğinden, bu bölüm saray müze olana kadar hiç incelenmemiştir (Necipoglu 2007). 20. yy. başında, hanedan dışındaki kişiler Topkapı Sarayı'nı padişah izni (*irade-i seniye*) ile gezmeye başlamışlardır. Saray yapılarının ilk rolövesini 1909'da sarayın genel planını da çalışmış olan mimar C. Gurlitt yapmıştır. 1915'te Topkapı Sarayı'nı korumak amacıyla Sultan V. Mehmet Reşad ve nazırlarının imzası ile 8 maddelik bir "nizamname" yayınlanmıştır (Eldem ve Akozan 1982).

Topkapı Sarayı'nın Cumhuriyet Dönemi onarımları

Makale kapsamında Topkapı Sarayı onarımlarında tercih edilen restorasyon yöntemleri, Dr. Ümran Karahasana'nın "Topkapı Sarayı Müzesi Cumhuriyet Dönemi Restorasyonları" başlıklı doktora tezindeki veriler üzerinden yorumlanmıştır. Saray yapılarının Cumhuriyet Dönemi'ndeki onarımları dönemine en çok iz bırakmış ve veri sağlayabilecekler arasından seçilerek bunların ışığında koruma alanındaki onar yıllık dönemsel yaklaşımlar saptanmaya çalışılmıştır.

Cumhuriyet'in ilanı ve Hilafet'in kaldırılmasının ardından 5 Mart 1924'te "Hilafetin İlasına ve Hanedanı Osmaniyenin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına

Müteallik Kanun" kabul edilmiştir. Kanunun 9. maddesine göre saraylar ve kasırlar millete intikal etmiştir ve kabulünden hemen sonra sarayların, kasırların ve içlerindeki eşyaların korunması için bir kurul oluşturulmuştur. Kurulun ön hazırlıklarının ardından sarayın müzeye dönüştürülmesine ilişkin kararname, 5 Mart 1924 tarihinde onaylanmıştır (Madran 2002, 99-100).

Resim: 6

Cumhuriyet Dönemi'ne ait arşiv kayıtları, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleşmiş onarımlara ait yeterli veri sağlanamasa da, bu yıllarda saray yapılarını yıkımdan kurtarmak amacıyla acil müdahaleler yapılmış olması muhtemeldir. 1925 senesinde Ağalar Camisi'ne uygulanan ve bir kitabe ile kapısında belgelenen strüktürel sağlamlaştırma bu onarımlara bir örnek olarak verilebilir. Maddi imkânsızlıklar, onarımı yürütecek kadronun henüz kuruluş aşamasında olması gibi nedenler, Saray yapılarının bu yıllarda ihmal edilmiş olabileceğini düşündürür. Ülgen'in "Anıtların Korunması ve Onarılması I" isimli kitabında³ Topkapı Sarayı Kulesi'nin 1933 yılında onarıldığıyla ilgili bir not

Resim: 6
Selma Emler'in Harem onarımları sırasında tuttuğu fotoğraf albümünden (Tanyeli 2006, 363).

13 Ali Saim Ülgen'in Türkiye'de Avrupa mimari koruma tarihi konusunda bilgi veren ilk Türkçe kaynak olma özelliğine sahip olan "Anıtların Korunması ve Onarılması I" (1943) adlı eseri mimarın restorasyon alanındaki birikimini; uygulama ve kuram bilgisini yansıtır. Kitapta sağlamlaştırma, anıtın mevcut kimliğine saygı gibi kuramsal yaklaşımların yanı sıra, dönemin tercih edilen restorasyon tekniklerinden çimento enjeksiyonu yöntemi de yer almaktadır. Kitabın önsözünü Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne danışmanlık yapmış olan Fransız mimar Albert Gabriel yazmıştır.

Resim: 6

Selma Emler'in Harem onarımları sırasında tuttuğu fotoğraf albümünden (Tanyeli 2006, 363).

Resim: 7

20. yy. başında Çifte Kasırlar (Anhegger 1986)

Resim: 8

Günümüzdeki durum (Coşkun 2009)

Resim: 7

Resim: 8

bulunmaktadır. Bu yapının, Adalet Kulesi olması ihtimali güçlüdür. Aynı listede, ayrıca 1935 yılında Bağdat Köşkü'nün, 1936 yılında ise, mutfakların onarılmış olduğu belirtilmektedir.

Sarayda 1940-1950 yıllarında gerçekleşen onarımlarda 'üslup birliğine ulaşma' yaklaşımının örnekleri görülür. Çok sayıda onarımı yöneten müze müdürü Tahsin Öz'ün gerçekleştirdiği onarımlar, yazdığı uzun makalesinden (1949) takip edilebilir. Öz'ün kişisel görüşlerini ön planda tutarak gerçekleştirdiği onarımların büyük kısmında saray yapıları yapısal ve malzeme sağlamlaştırma yöntemleri ile ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Onarımlarda sağlamlaştırma, dönem eklerinin ayıklanması ve özgünlüğü yoksayan yeniden yapım müdahaleleri tercih

edilmiştir. Babüselam, Mutfaklar, Kubbealtı ve Has Ahırlar'da gerçekleştirilen onarımlar bunlara örnektir (Coşkun 2012).

1950-1960 arasında Mecidiye Köşkü ve köşkün altında bulunan Çadır Köşkü'nün (Macit Kural tarafından yürütülen) onarımları oldukça tartışma yaratmıştır. Hakkında yeterince araştırma yapılmadan yıkık durumdaki Çadır Köşkü üzerine lokanta işlevine sahip yeni bir yapı inşa edilmiştir. Dönemin koruma alanındaki en önemli otoritesi olan GEEAYK'nun bu müdahaleyi önce onaylamaması; belli bir zaman sonra ise yeni yapı için gereken onayı vermesi çelişkili bir durum yaratmıştır. Sarayda 1960-1970 arasındaki dönemde, ağırlıklı olarak Harem yapıları onarılmıştır. Harem Dairesi, 1956 yılında bazı yüzeysel tamiratlardan geçtikten sonra, 1957'de haftada üç gün halkın ziyaretine açılmıştır. 1959'da tekrar ziyarete kapatılan Harem, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nü temsilen M. Anhegger tarafından yürütülen restorasyonun tamamlandığı 1971 yılına kadar ziyarete kapalı kalmıştır (Çandar 2003, 133)(Resim 6).

Hayrullah Örs'ün müze müdürü olarak görev aldığı bu yıllarda onarımların kontrollerini aynı dönem üç deneyimli kadın koruma uzmanının, Mualla Eyüboğlu Anhegger, Cahide Tamer ve Selma Emler'in yürüttükleri görülür. Kuramsal açıdan tartışmalı bu restorasyonlar, mimarların koruma alanındaki eğilimlerini de ortaya koyacak şekilde şekillenmişlerdir. Özellikle, 1961-1971 arasında M. Anhegger yürütücülüğünde gerçekleştirilen onarımlar döneme damgasını vurmuştur. Bunlardan biri Velihaht Dairesi onarımıdır.

Veliht Dairesi (*Çifte Kasırlar*), Kubbeli Kasır ve IV. Mehmed Kasrı olmak üzere iki mekândan oluşur. Onarımlar sırasında mevcut izlerden ara katın geç dönem eki olarak sonradan yapıldığı ortaya çıkarılmıştır.

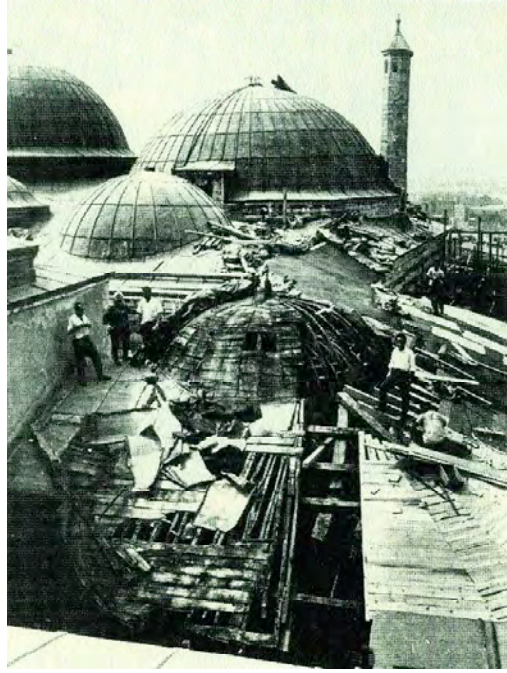
Kubbeli Kasra ahşap bir ara katın eklendiği geç dönemde, kubbe içerden düz çıtalı tavanla kapatılmış; ısınma amacıyla mekâna bir şömine eklenmiştir. Revzen pencereler küçültülüp parmaklıklı pencereler haline getirilmiştir

(Anhegger 1986) (Resim 7).

Anhegger, tıpkı 1940'lı yılların onarımlarında Tahsin Öz'ün yaptığı gibi 'üslup birliğine ulaşma' kaygısıyla onarımında mekânların içindeki son dönem bezemelerinin tümünün ayıklanmasını ve mekanın 17. yüzyıl özelliklerine döndürülmesini tercih etmiştir. Revzen pencereler için dönem araştırması yapılmış; mekânda pencerelere ait özgün malzeme bulunamayınca yeniden yapılmışlardır. Bütünlemelerde ise çağdaş (*betonarme*) malzeme tercih edilmiştir.

1960-1970 arasında GEEAYK'nun saray yapılarına yönelik kararlar almış olduğu görülür. Bu kararların bir kısmı (*değiştirilmek istenen Hünkâr Sofası döşemeleri örneği gibi*) uygulanmamıştır. 1967'de kurul üyeleri F. Akozan, S. H. Eldem ve K. Söylemezoğlu imzasıyla hazırlanmış bir rapor dikkat çekicidir. Raporda; saraydaki restorasyon uygulamalarının çoğunun "belli bir program ve ön hazırlıklara göre yürütülmeme"si konusunda duyulan rahatsızlık dile getirilmiş; projersiz uygulamalardan kaynaklanan yanlış sonuçlar ve kurul kararlarına uyulmadan gerçekleştirilen uygulamalar sert bir dille eleştirilmiştir (Eldem ve Akozan 1982).

1970-1980 arasında Hazine Koşuşu'nun özgün duvarlarının tahrip edilerek

Resim: 9

betonarme bir ara katın ilave edildiği görülür. Araştırma yapılmadan uygulanan bu yöntem nedeniyle özgün yapım sistemi yok edilmiştir. Ayrıca, sergileme mekanı olarak kullanılacak yapıda ışığı engellemek için pencerelere briket örülmüştür (Karahasan 2005).

Aynı dönem Mutfaklar'da Tahsin Öz'ün harap olduğu için yıktırttığı koşuşların yerine yeni bir bina inşa edilmiştir. Yıkılmış olan orijinal binadan oranlarıyla oldukça farklı olan yeni bir binanın inşa sebebi ise açık değildir.

1986'da Orta Kapı'nın iki tarafı ve Marmara Denizi cephesini boydan boya geçen İkinci Avlu Revakları onarılmıştır. 1985'te İlban Öz'ün II. Avlu revak tavanlarının ahşap çıtalı tavana döndürülmesi konusunda Koruma Kurulu'na getirdiği öneri kabul edilmiş ve bu onarımda, gravürlerden tespit edilebilen Hastane binasına geçişi sağlayan kapı yeniden açılmıştır. II. Avlu revaklarını mevcut olmayan bir yapıya

Resim:10

Resim:11

Resim: 9
Veliht Dairesi
restorasyonları sırasında
Mualla Anhegger çatıda
çalışırken, 1962-1964,
(Çandar 2003).
Resim: 10
Dolmabahçe Sarayı ve eski
Dolmabahçe Vadisi'nin
günümüzdeki görünümü
(Beşkonaklı ve Ersen 2011).
Resim: 11
Denizden Muayede Salonu
(Yücel ve Öner 1995).

bağlayan kapının yeniden inşası, kavramsal olarak gereksiz bir yeniden yapım uygulaması olarak değerlendirilebilir. Uygulamada, biçimsel bir yaklaşım hayata geçirilmiştir (Karahasan 2005).

1990-2000 arasında kapsamlı onarımlar yürütülürken bir yandan da bakım çalışmaları devam etmiştir. İstanbul Miras Komitesi tarafından Topkapı Sarayı ve Sultanahmet koruma alanında yürütülen çalışmalar kapsamında Topkapı Sarayı kompleksini de içine alacak bir yönetim planı hazırlanmıştır (URL 1). Plan henüz işlerlik kazanmamışsa da, bu miras alanının korunmasına yönelik son derece olumlu bir adım olacağı kesindir.

Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'nun onarımlarında tercih edilen restorasyon müdahaleleri

Çalışma kapsamında değerlendirilen diğer örnek, Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'dur. Salon, sivil bir yapı olmasına karşın, dört katlı kütlesi ile İstanbul'da sadece camilerde rastlanan anıtsallığa ulaşmış, denizden ya da karadan saraya yaklaşımda öncelikle göze çarpacak şekilde tasarlanmıştır (Caner ve Yoncaçı 2006, 95-112). Mekân, ayrıca Cumhuriyet Dönemi'nde geçirmiş olduğu önemli onarımlarla sarayın geneli için bir örnek teşkil edebilecek niteliktedir. Salon'a uygulanan müdahaleler Dolmabahçe Sarayı'nın korunması konusunda varolan genel eğilim hakkında da bilgi vermektedir.

Sarayın kısa tarihçesi ve Muayede Salonu'nun saray kompleksi içindeki yeri
Dolmabahçe Sarayı'nın inşa edildiği 19. yüzyılda değişen beğeniler sebebiyle büyük boyutlu ahşap yapılar yerine İmparatorluğun haşmeti ile orantılı, batı tarzı kagir saraylara olan istek artmıştır. Sarayın yerinde bulunan ve 18. yüzyıla tarihlenen Beşiktaş Sahilsarayı'nın tam olarak hangi tarihte yıkılıp hangi tarihte yeni sarayın yapımına başlandığı

bilinmemektedir. Abdülmecid (1839-1861)'in emriyle Dolmabahçe bölgesindeki eski saraya ait köşklerin sökülmesine 1844; yeni sarayın uygulanmasına ise, 1845 yılında başlandığı kabul edilir. 11 Haziran 1856 tarihli Ceride-i Havadis gazetesinde sarayın yapımının tamamlanıp kullanıma geçtiği ve 7 Haziran 1856 günü Sultan Abdülmecid'in saraya taşındığı yazar. Dolmabahçe Sarayı'nda oturmayı kendisi için güvenli bulmayan II. Abdülhamid, 7 Nisan 1877 günü burayı terk ederek Yıldız Sarayı'na geçmiştir. Böylece, saray 20 yıllık bir kullanımdan sonra, 33 yıl boyunca 1909'a kadar boş kalır. Bu arada, 1894 İstanbul depreminde yapılarda hasarlar oluşmuş ve bunları giderici bazı onarımlar yapılmıştır.

II. Abdülhamid'den 32 yıl sonra, Sultan Reşad tahta geçtiğinde Dolmabahçe Sarayı'na taşınmaya karar vermiştir. Bu dönem, sarayı sultanın ikametgâhı haline getirmek amacıyla önemli onarımlar gerçekleştirilmiştir. Mimar Vedat Bey bu onarımları yürütmüş ve saray tekrar kullanıma açılmıştır.

1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılır ve son Osmanlı Padişahı Vahdettin, Dolmabahçe Sarayı'ndan ayrılarak ülkeyi terk eder. Halife Abdülmecid ise, sarayda 2 yıl daha kaldıktan sonra, 3 Mart 1924'te halifelik lağvedilip hanedan üyelerinin yurtdışına çıkarılması kararı ile birlikte aynı gün ülkeden ayrılır (Mutlu 2006, 365).

3 Mart 1924'te kabul edilen yasaya göre, padişahın sarayları ve her türlü emlakı ulusa devrolur. Dolmabahçe ve Beylerbeyi sarayları, 18 Ocak 1925 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile Milli Saraylar Müdürlüğü yönetimine bırakılmıştır. Bu dönemde artık Riyaset-i Cümhur makamı olarak anılmaya başlayan saray, üç ay süren sayım süresince kapalı tutulmuş ve

saraydaki eşyaların envanteri çıkartılmıştır (Resim 10) (Resim 11).

1868 yılından itibaren, Osmanlı Devleti'nin sona ermesine dek (birkaç istisna dışında) tüm muayede (bayramlaşma) törenleri Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'nda gerçekleştirilmiştir (Göncü 2006). Salonun projesinde Nigoğos Balyan görev almıştır (Can 2006, 561). Sarayın Harem ve Mabeyn bölümleri arasında yer alan Muayede Salonu; heybetli kütlesi ve zengin iç mekân dekorasyonu ile sarayın diğer bölümlerinden belirgin bir biçimde ayrılmaktadır (Batur 1995, 63). Salon, üst düzey devlet konuklarına devletin gücünü ve görkemini göstermek amacıyla tasarlanmış bir prestij mekânı olarak yorumlanabilir (Göncü 2006). Muayede Salonu'nda Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde gerçekleşen bazı önemli toplantılar ve kabuller de¹⁴ mekânın mimari kalitesine tarihsellik anlamında katkıda bulunmaktadır.

Muayede Salonu'nun Cumhuriyet Dönemi onarımları

Muayede Salonu Cumhuriyet Dönemi onarımları arasında özellikle 1955 ve 2000 yılında gerçekleştirilen iki kapsamlı onarımın önem taşımakta olduğu görülür. Bunlardan ilki mekanın çatısına uygulanan bir müdahaledir.

1955 yılında salonun ahşap çatı strüktürü, mevcut malzemesiyle onarılmamış, çelik strüktürle yenilenmiştir. Mevcut özgün çatı sistemi değiştirilmiş; yeni bir sistem ve üst örtü üretilerek işçilik ve malzeme özgünlüğünü tahrir eden bir müdahale gerçekleştirilmiştir.

1950'li yıllardan önce de yapının malzeme özgünlüğüne zarar veren, daha küçük ölçekli yeniden yapım ve yenileme müdahaleleri gerçekleştirilmiştir. Örneğin, 1932'de arka cephe sıvaları yenilenirken

14 Atatürk, 1 Temmuz 1927'de Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı sıfatı ile İstanbul'a ilk gelişinde Muayede Salonu'nda, milletvekilleri, generaller ve şehrin ileri gelenlerine hitap ederek bir söylev vermiştir. Aynı mekânda, Kasım 1938'de Atatürk'ün cenaze namazı kılınmış ve İstanbullular katefalka konulan cenaze önünden Ata'ya saygılarını sunarak geçişlerdir (Orgun 1987).

15 O dönem gerçekleşen onarımları yürüten Tahsin Öz (1949), sarayda çoğu kendi inisiyatifinde ayıklanan son dönem peyzajlarının tasvir edildiği kalemşileri için "son devirlerin sanat ve zevk düşkünlüğü eseri" tanımlamasını yaparken benzer şekilde, dönemin aydınlarından Reşat Ekrem Koçu da, "Topkapı Sarayı tamir edildi, mütehasısların nezareti altında yapılan restorasyonda zevk düşkünlüğünün izi pislikler temizlendi, eski binaların hakiki simaları meydana çıktı" sözleriyle Topkapı Sarayı özelinde kültür mirasına karşı yaklaşımını ortaya koyar.

çimento esaslı sıva tercih edilmiş; 1939 yılında mekânın cephelerindeki üst kat korkulukları yeniden yapılmıştır. 1953 yılında Yenice-Gönen depremi olarak bilinen deprem sonrası Muayede Salonu'nun tonoz ve duvarlarında bazı çatlaklar görülmüştür. Bu hasarları incelemek üzere Prof. Dr. Ali Fuat Bekman, yapıda incelemelerde bulunmuş ve bir rapor hazırlamıştır. Bekman, raporunda çatlakların önemli olmadıklarını belirtmiştir (Beşkonaklı 2010). Mekana strüktürel müdahale yapılmamıştır. 1999 depreminin etkisiyle hasar alan mekânın 2000 yılı onarımında Milli Saraylar Sempozyumu'nun (1984) ardından örgütlenen Bilim Kurulu'nun varlığı kendini güçlü şekilde hissedilir. Muayede Salonu'nun ağırlıklı olarak çatısında gerçekleştirilen uygulama öncesi üniversitelerin katkılarıyla bazı tespit çalışmaları yürütülmüş; hasar durumu çeşitli deneylerle ortaya konulmuş ve restorasyon kararı bu veriler ışığında şekillenmiştir. Depremde hasar alan kubbe ve tonozların yapısal sağlamlaştırma yöntemiyle onarıldığı restorasyonda, zamanının en çağdaş malzemelerinden biri (karbon elyafı ile tonozların güçlendirilmesi) kullanılmış ve gerekmedikçe malzemede yenilemeye gidilmemiştir. Bu bağlamda, Venedik Tüzüğü'nün 10. maddesinde belirtilen, geleneksel tekniklerin yetersiz kaldığı yerlerde, koruma ve inşa için bilimsel veri ve deneylerle geçerliliği saptanmış çağdaş bir teknikle anıtın sağlamlaştırılabileceği tavsiyesine uyulmuştur. Ayrıca bu onarımda, daha önceki onarımlarda uygulanan çimentolu sıvalar kubbe ve tonoz yüzeylerinden uzaklaştırılmıştır. Son onarımın bir diğer olumlu yönü ise, yapılan restorasyonla ilgili çeşitli yayınlar yapılarak restorasyon detaylarının ilgililerle paylaşılmış olmasıdır.

Sonuçlar

Çalışma kapsamında tespit edilen sorunlar ve çıkarımlar başlıklar halinde aşağıda sunulmaktadır:

Özgünlüğün korunamaması sorunu

Koruma alanında 'özgünlük' olarak tanımlanan olgunun en önemli kriterlerinden biri olan eskilik değeri ile kullanım değeri sürekli birbirleriyle çatışmaktadırlar. Geçmiş uygarlıklara ait yapıların kullanım değerleri her zaman bu yapıların sahip olduğu diğer değerlerin önüne geçmiştir. Anıtsal yapıların genç ve güçlü görüntülerinin devam ettirilmesi arzulanmıştır.

Çalışma kapsamında incelenen mimari koruma uygulamalarında malzeme ve işçilikte yenileme ve yeniden yapım yöntemlerine sıkça başvurulmuş olduğu tespit edilmiştir. Bu yöntemlerin uygulandığı simgesel değeri son derece güçlü bu yapıların tümü malzeme, tasarım veya işçilik/yapım teknikleri açısından uygulamanın gerçekleştiği kısımlarda özgünlüklerini kaybetmişlerdir. İstanbul'da Cumhuriyet Dönemi'nde restorasyon geçiren anıtsal binaların tümünün, farklı boyutlarda olmakla beraber, özgünlüklerini yitirmiş oldukları saptaması yapılabilir. Yapılara bir döneme ait, bugün varolmayan mekân veya bezeme bütünlüğünü yakalamak adına müdahale edilmekten çekinilmemiş; zaman zaman aşırıya kaçan bütünleme ve yeniden yapım çalışmaları yürütülmüştür. Koruma ve onarım çalışmalarını yürüten kurum tarafından uygulanan yeniden yapım ve yenilemelerle yapıya kimliğini kazandıran, eskilik değerini belirleyen öğeler kaybedilmiştir. Yapıların fiziksel varlıkları, toplum tarafından bu yapılar yüklenen manevi anlam karşısında daha önemsiz kalmıştır. 2000'li yıllara dek, bu anlamı korumak adına, anıtların sadece dış

görünümlerine ait biçimsel özellikleri korunmaya çalışılmış; ‘malzeme ve işçiliğe ait özgün detaylar’ ihmal edilmiştir. Bütünün ayakta kalabilmesi adına yenileme yöntemine sıkça başvurulmuş; zamanın patinalar üzerinden kazandırdığı dokunun yaşatılması yerine, sıklıkla yeni/güncel malzeme kullanımı tercih edilmiştir.

İstanbul’da özellikle, 1940-1970 arasındaki kuramsal yaklaşımı şekillendiren “belli bir döneme dönme” veya “aslına uygun restorasyon yapma” arzusu olarak da adlandırılabilir, ‘stilistik rekonstrüksiyon’ (*üslup birliğine varma*) kaygısı, özgünlük sorununun bir alt başlığıdır. Bu arzu, özgün malzeme ve işçiliğin ortadan kaldırılmasını da beraberinde getirmiştir. Restorasyon uygulamalarından sorumlu kurumların tümünde bu eğilime uygun gerçekleştirilmiş onarımlar olmakla beraber, söz konusu eğilimin izleri, en açık 1940’lardaki Topkapı Sarayı onarımlarında mevcuttur⁵. Boito’nun 1883’te ortaya koyduğu geçmişten miras alınan farklı dönem eklerinin özgün yapının önemli bir özelliğini örtmüyorsa ortadan kaldırılmaması ve Giovannoni’nin 1929’da ifade ettiği sanatsal ve tarihi özellikler taşıyan mimari öğelerin üslup birliği isteklerine taviz verilmeden hangi döneme ait olurlarsa olsunlar korunmaları gerektiğiyle ilgili temel ilkeler 1960’lı yıllarda Topkapı Sarayı Haremi’nde gerçekleşen bazı onarımlarda gözardı edilebilmiştir.

Her yapı için kendine özgü bir koruma yaklaşımı belirlenmesi gereklidir. 1950’lerde Annoni’nin literatüre kazandırdığı her yapının restorasyonunun kendine özgü olması gerektiği ilkesinin (*caso per caso*) Türkiye’de ancak 2000’li yıllarda Kültür Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Milli Saraylar Daire

Başkanlığı tarafından oluşturulan bilim kurullarıyla uygulama alanına uyarlanmaya başlandığı görülmektedir. Örneklerden de görüleceği üzere, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından 1980’lere kadar anıtsal yapıların özgünlüklerinin korunması ile ilgili kuramsal ve uygulama boyutunda bazı sorunlar bulunmakta; 2000’lerden sonra bu sorunların konusunun uzmanı meslek insanlarından oluşan bilim kurullarının rehberliğinde aşılmaya çalışılmaktadır. Ancak, bilim kurullarının görevi restorasyonla başlayıp, restorasyon tamamlandığında sona ermektedir. Anıtsal yapıların korunmasında sürekliliği sağlayabilmek için 5226 sayılı Kanun’un da öngördüğü anıt eser kurullarının hayata geçirilmesi gerekmektedir.

Sürekli (Periyodik) Bakımın Önemi

Korumak ve işlev vererek düzenli bakımla yaşatmak pek çok açıdan restorasyona oranla daha kazançlıdır. Özgünlüğe zarar veren restorasyonun yerine ‘koruma’yı öneren SPAB⁶ Manifestosu’ndan (1877) bugüne tek yapı ölçeğinde sürekli bakımın önemine vurgu yapılmaktadır. 19. yüzyıl sonunda, Ruskin’in önderliğini yaptığı restorasyon karşıtı hareket, tarihi yapıların uygun bakımla kapsamlı onarıma gerek duyulmadan korunabileceğini savunmuştur. Ruskin ve Morris’i takiben Boito (1883) da, restorasyonun yerine onarımı önermiştir. Daha sonra, Carta del Restauro’da (1931) değinilen, 1964’te Venedik Tüzüğü’nün 4. maddesinde vurgu yapılan sürekli bakımın önemine Amsterdam Kongresi (1975) sonucu bildirgesinde de yer verilmiştir. Konu, ICOMOS⁸ Burra Tüzüğü’nde (1999) işlenmiş; ICOMOS’un Mimari Mirasın Analizi, Korunması ve Yapısal Restorasyonu üzerine İlkeler (2003)’inde kültür varlıklarının özgün değerlerini

¹⁶Society of Protection of Ancient Buildings (Tarihi Yapıları Koruma Derneği)

¹⁷International Council of Monuments and Sites (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi)

¹⁸International Centre for the Study of Preservation and Restoration of Cultural Property (Kültürel Varlıkları Koruma ve Restorasyon için Uluslararası Eğitim Merkezi)

yitirmeden ayakta kalabilmeleri için en ideal çözümün önleyici bakım olduğu belirtilmiştir.

Sürekli bakım yoluyla koruma, Türkiye'deki kültüre de uzak bir uygulama değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde yeniden yapım faaliyetleri kadar onarım faaliyetlerine de önem verilmiştir. Kurşun siva, bezeme onarımları, yapı elemanlarının onarımı gibi belli aralıklarla gerçekleştirilen küçük ölçekli çalışmalar, anıtsal yapıların yüzyıllarca ayakta kalarak günümüze ulaşmalarını sağlayan etkin müdahalelerdir.

20. yüzyıl başında, Kemalettin Bey'in yazılarında ve çeşitli raporlarında sürekli bakımın öneminden söz etmiştir (*Tekeli ve İlkin 1997*). Ülgen (1948), "Anıtları tahrip eden nebatların yok edilmesi ve bunların gelişmelerinin önlenmesi (*bu gibi binaların temizlik ve bakımın sağlamak, derzlerini sağlam tutmak*) ilk tedbirlerden sayılmalıdır" ifadesiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin erken yıllarında konuya katkıda bulunmuştur. Koruma uzmanlarının bu tavsiyelerine rağmen düzenli bakım/koruyucu onarım çalışmalarına Cumhuriyet'in ilanından günümüze, hiçbir dönem belli ilkeler çerçevesinde önem verilmemiştir. 2000'lerden sonraki yasal düzenlemelerde değinilen 'anıt eser kurulları' henüz örgütlenmediği için tek yapı ölçeğinde halen düzenli bakım çalışmaları başlatılamamıştır. Dolayısıyla, anıtsal yapılar halen belli aralıklarla kapsamlı onarımlara tabi tutulmaktadır.

Projesiz Uygulamalar ve Koruma Uygulamalarının Denetimi Sorunu

Çalışma kapsamında ele alınan örnekler incelendiğinde görüldüğü gibi, Cumhuriyet'in ilanından itibaren oldukça uzun bir süre koruma bölge kurullarına uygulanacak restorasyonla ilgili yasada

belirtilen projeler sunulmadan ve kuruldan gerekli onaylar alınmadan 'basit onarım' adı altında kapsamlı (*esaslı*) onarım uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Restorasyonun ilk şartı olan proje hazırlama ve yapıyı mevcut kaynaklar ışığında analiz ederek sorunlarını ortaya koyma süreçleri ihmal edilmiştir. Mimari koruma alanında verilen eğitimin yaygınlaşması ülke çapında giderek projelendirme süreçlerinin niteliğini artırıcı bir etki yaratmıştır. 1999 senesi itibarıyla, koruma kurullarına sunulan projelerin 660 no'lu ilke kararında belirtilen proje hazırlama koşullarına uyum sağlaması beklenmektedir. İncelenen örnekler üzerinden bir değerlendirme yapıldığında, Cumhuriyet Dönemi'nde restorasyon projelerini yönlendiren en önemli otorite olan GEEAYK ve koruma kurullarının pek çok kritik onarımda yeterince etkin olamadıkları, almış oldukları kararlarda istikrarlı davranmadıkları ve yasanın da gereği olarak uygulamaları denetleyemedikleri söylenebilir. Proje kararları korumaya yönelik olsa da, uygulamalardaki yanlışların önüne geçilememiştir. Çalışmada örnek kabul edilen yapıların restorasyonları incelendiğinde, koruma bölge kurullarının da uygulamaların denetimine dahil olamadıkları; bu noktada devreye ikinci bir otoritenin girdiği ve kurullarla iletişimin koptuğu noktalarda uygulamaların tamamen yerel yönetimlerin onayıyla yürütüldüğü görülmektedir. 2000'lerden sonra, 5226 sayılı Kanun'un çerçevesinde örgütlenen bilim kurullarının oluşumuyla bu karmaşık duruma bir düzen getirilmeye çalışılmaktadır. Bilim kurullarının uzman görüşleri doğrultusunda, bugün uygulamalarda yaşanan sorunlara daha kolay çözüm bulunabilmektedir.

Koruma Uygulamalarının İhale Sistemine Yönelik Aksaklıklar

Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi boyunca, çok önemli tarihi yapıların restorasyon işlerinin kamu kurumları tarafından ihale yolu ile en düşük fiyatı veren müteahhit firmaya verilerek gerçekleştirildiği görülür. İhaleyi açan kurumların inisiyatif kullanma konusundaki zaafı da eklenince, uygulamalar çoğu zaman işlerin ehli olmayan ekiplere verilmiş, restorasyonlar gerçekleştirilmesi mümkün olmayan fiyatlara ihale edilmiştir. 2005 yılı itibarıyla, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından, tek yapı restorasyon uygulamalarını da içerecek şekilde mevcut kamu ihale kanunu geliştirilerek restorasyon alanında uygulama yaparak uzmanlaşmış firmaların yer alabileceği yeterlilik listeleri hazırlanmıştır. Bir başka sorun ise, restorasyonlarda uzun yıllar Vakıflar Genel Müdürlüğü birim fiyat tarifelerinin hemen tümünün yeniden yapılacak bölümler için oluşturulmuş olmasıdır. Sistem, yüklenicileri müdahale yöntemi olarak yeniden yapıya teşvik etmiştir. 2011’deki düzenlemelerle birim fiyat tarifelerine onarım, koruma, temizleme ile ilgili pozların da eklenmesi bu alandaki olumlu bir gelişmedir.

Yeterli Bir Koruma Politikasının Geliştirilememiş Oluşu

Gioannoni, 1920’lerde restorasyonu bir ‘kültür sorunu’ olarak tanımlamıştır. Bugün Türkiye’de halen ülke ölçeğinde geliştirilmiş ulusal bir kültür politikası mevcut değildir. Bu da, içselleştirilmiş ulusal bir koruma politikasının varolmasına engeldir. Korumanın katılıma açık bir tavırla devlet eliyle geliştirilmiş bir politika tarafından desteklenmesi çok önemlidir. Bu süreçte Türkiye’den üyesi olduğu uluslararası kuruluşların (*UNESCO, Avrupa Konseyi, ICO-*

MOS, ICCROM⁸ gibi) hazırlamış olduğu sözleşme, tüzük, hükümetlere tavsiyeler gibi belgelerin yol göstermesi beklenmektedir. Ancak söz konusu belgeler Türkiye’de halen yeterince incelenip koruma politikalarına dahil edilmemiştir. Korumaya yönelik uluslararası ölçeklerdeki gelişmeler ve bilimsel araştırmalara dayalı çözüm önerilerinin uygulamaya aktarılması şüphesiz restorasyon uygulamalarının da kalitesinin yükselmesi ve bilimsel ölçütlere uygunluğunun artışıyla sonuçlanacaktır.

Koruma ve Onarım Çalışmalarının Arşivleme ve Yayın Sorunu

Restorasyon kararının şekillenmesinde arşiv bilgilerinin değerlendirilmesinin hayati önemi vardır. Türkiye’de restorasyonların yeterince özgün arşiv belgesine dayandırılmadan gerçekleştirildiği uzun bir dönemin varlığından bahsedilebilir. Halen Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki onarımlara ait kayıtların çoğu, koruma uzmanları tarafından kullanıma sokulmamıştır. Araştırmacıya açık olmayan, yeterince tasnif edilmemiş Milli Saraylar Cumhuriyet Dönemi Arşivi bu duruma bir örnektir.

1982’de düzenlenen 1. Restorasyon Semineri’nde vakıf eseri yapıların envanterlerinin hazırlanması konusunda Vakıflar Genel Müdürlüğü ile üniversiteler arasında kurulacak işbirliğinin öneminden söz edilmiştir. 2000’lerden itibaren koruma alanında sayıca artan kolokyum, konferans ve sempozyumlar korumanın kuramsal altyapısının sağlamlaştırılması ve konuyla ilgili toplumda farkındalık yaratılmasına destek vermektedirler. Bazıları koruma ve onarım alanındaki genel sorunlara eğilirken, tek yapıya odaklanarak bu yapı

üzerinden belli bir dönemin yapılarının tanıtılması ve korunmaları konusuna dikkat çeken çalışmalar da vardır. Koruma kurulları tarafından kabul edilen ve uygulanan her proje, sayısal ortamda ayrıntılı olarak kayıt altına alınmalı ve paylaşma açılmalıdır. Ayrıca, Kültür Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen onarım uygulamalarından seçilecek farklı örnekler bir yayımla tanıtılmalıdır. Bu yayımlar, öncelikle o kültür varlığının tarihi belgeleri ve mevcut durumunu sergileyecek belgeler ve korunmasına yönelik alınmış kararları içermelidir. Kuramsal gelişimin devamlılığı açısından da bu tür yayımlar son derece önemli rol üstlenmektedirler.

Koruma ve Onarım Uygulamalarında Kurumsallaşma ve Eşgüdüm

Anıtsal yapı restorasyonlarından sorumlu devlet kurumları çeşitli dönemlerde koruma konusunda kısmen birbirlerinden farklı eğilimleri olmuştur. Birbirleriyle aykırı düşecek yaklaşımlar sergilemişlerdir. Buna rağmen, özellikle, 1955-1970 arasında ön planda olan koruma uzmanı-mimarların kurumlararası geçişlerle farklı kurumların bünyesinde görev yaptıkları göz önüne alındığında, farklı koruma kararlarının kurumun kimliğinden değil, şahısların kişisel kabul ve eğilimlerinden kaynaklandığı düşünülebilir.

Cumhuriyet Dönemi'nde kültür varlığı yapıların farklı devlet kurumları arasında bölüşülmesi nispeten bir belirsizlik ortamının doğmasına yol açmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Saraylar Daire Başkanlığı ve 2005'ten sonra giderek artan etkisiyle yerel yönetimler koruma alanında başlıca söz sahibi kurumlardır. Ancak kurumların kendi yönetimlerinde

yaşanan kargaşa, kadrolarındaki süreksizlik ve birbirleri arasında yaşanan eşgüdümsüzlük, korumayı olumsuz yönde etkilemektedir. Anıtsal mimari mirasın korunması sözkonusu olduğunda, malsahibi, kullanıcı, proje ve uygulamadan sorumlu farklı kurumlarla karşılaşılabilmektedir●

KAYNAKÇA

- Ahunbay, Zeynep. 2012. Ayasofya'yı Nasıl Korumalıyız?. 22 Şubat 2012, Kültür Mirasına Yaklaşımlar-1. Konferansı düz.: Europa Nostra Türkiye, İTÜ Taşkışla.
- Akar, Tuba. 2009. The Role Of Vakıf Institution In the Conservation of Vakıf Based Cultural Heritage. Yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon Programı.
- Akyürek, Gökhan. 2011. *Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Altunyıldız, Nur. 1997. Tarihsel Çevreyi Korumanın Türkiye'ye Özgü Koşulları (İstanbul 1923-1973). Yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Restorasyon Programı.
- Anhegger, Mualla. 1986. *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi Harem*. İstanbul: Sandoz yayıncılık.
- Arel, Arel. 1975. 18. *Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.
- Bayrak, Orhan. 1996. *Topkapı Sarayı ve Harem*. Sümer Kitabevi, İstanbul.
- Batur, Afife. 1995. *Beşiktaş Sarayları*. İstanbul 15: 60-73.
- Beşkonaklı, Jale. 2010. Dolmabahçe Sarayı'nda Endirekt Koruma Yöntemleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon Programı.
- Beşkonaklı, Jale ve Ersen, Ahmet. 2011. Tarihi Mirasın Korunmasında Endirekt-Önleyici Koruma ve Önleyici Bakım. *Dolmabahçe Sarayı'nda Endirekt-Önleyici Koruma. Restorasyon Konservasyon Çalışmaları*. 8, Ocak-Şubat-Mart 2011.
- Binan, Can. 1994. Türkiye'de Koruma Konusundaki Temel Çelişkiler ve Toplumsal Yansımaları Üzerine Saptamaları. *Ulusal Koruma Planlaması Semineri II*, ICOMOS Türkiye Milli Komitesi, İstanbul: YTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını.
- Binan, Can. 2001. Türkiye'de Anıtsal Mimari Mirasın Restorasyonu ve Özgünlüğünün Korunması ile İlgili Riskler. *TAÇ Vakfı 25. yıl Kitabı*, 109-117, İstanbul: TAÇ Vakfı Yayınları.
- Binan, Can. 2005. Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Mimari Koruma Üzerine Yorumlar. Sinan Genim'e Armağan, 197-208. İstanbul: Ege Yayınları.
- Binan, Can. 2011. Boğaziçi. Ahşap. Rekonstrüksiyon.. Hafıza!. *Arredamento Mimarlık* 02: 57-60.
- Can, Cengiz. 2006. Dolmabahçe'nin Hangi Kültürü Temsil Ettiği Önemlidir. *150. yılında Dolmabahçe*

- Sarayı Uluslararası Sempozyumu, 561-564. İstanbul: TBMM Milli Saraylar yayını.
- Caner, Çağla ve Yoncacı, Pelin. 2006. Bir İmparatorluk Sahnesi: Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu. *150. yılında Dolmabahçe Sarayı Uluslararası Sempozyumu*, 2006, 95-112. İstanbul: TBMM Milli Saraylar yayını.
- Coşkun, Burcu Selcen. 2012. İstanbul'daki Anıtsal Yapıların Cumhuriyet Dönemindeki Koruma ve Onarım Süreçleri Üzerine Bir Araştırma. Yayınlanmamış Doktora Tezi, MSGSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon Programı.
- Çandar, Tuba. 2003. *Hitit Güneşi Mualla Eyuboğlu Anhegger*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Diker, Fırat. 2010. Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar. Yayınlanmamış Doktora Tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Programı.
- Doğan, Sema. 2011. *Ayasofya ve Fossati Kardeşler (1847-1858)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat yayınları.
- Eldem, Sedat Hakkı ve Akozan, Feridun. 1982. *Topkapı Sarayı, Bir Mimari Araştırma*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Eldem, Edhem. 1992. Batlaşma, Modernleşme ve Kozmopolitizm: 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başında İstanbul, *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu 17-18 Aralık 1992*, 12-26. İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Eyice, Semavi, Tanman, Baha ve Tunay, Mehmet. 1977. *Fotoğraflarla Fatih [Semit] Anıtları*. İstanbul: Fatih Belediyesi yayını.
- Eyice, Semavi. 1995. Fatih Camii ve Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 12, 244. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları.
- Göncü, Cengiz. 2006. Modernleşme Sürecinde Muayede Törenleri ve Dolmabahçe Sarayı'nda Uygulanışı. *Milli Saraylar* 3: 37-55.
- Gül, Murat. 2000. Erken Dönem Cumhuriyet Mimarisinin İmparatorluk ve Cumhuriyet Devri Çağdaşlaşma Çabalarının İlişkisi Bakımından İncelenmesi. *Cumhuriyet'in Mekanları/Zamanları /İnsanları*, der.: Altan Ergut, E. ve İmamoğlu B., 275-287. Ankara: Dipnot yayınları.
- Karahasan, Ümrân. 2005. Topkapı Sarayı Müzesi Cumhuriyet Dönemi Restorasyonları. Yayınlanmamış Doktora Tezi, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon Programı.
- Kayın, Emel. 2008. Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı, Türkiye Koruma Tarihindeki Kırılmalar. *Mimarlık* 343.
- Köseoğlu, Cengiz. 1979. *Harem. İstanbul*. Topkapı Sarayı Müzesi yayını, no: 2.
- Kuban, Doğan. 1988. Anıtsal Restorasyon Sorunları. *Yapı* 84: 26-29.
- Kuban, Doğan. 1994. Menderes ve İstanbul. *İstanbul Ansiklopedisi* 5: 389-392. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Kuban, Doğan. 2000. *Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu: Kuram ve Uygulama*. İstanbul: YEM Yayınları.
- Madran, Emre. 2002. *Tanzimat'tan Günümüze Cumhuriyet'e Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Tutumlar ve Düzenlemeler: 1800-1950*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi yayını.
- Madran, Emre ve Özgönül, Nimet. 2005. *Kültürel ve Doğal Değerlerin Korunması*. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası.
- Mutlu, Mehmet Ünal. 2006. Dolmabahçe Sarayı'nın Onarımı. *150. Yılında Dolmabahçe Sarayı Uluslararası Sempozyumu*, 23-26 Kasım 2006, 363-370. Ankara: TBMM Basımevi.
- Necipoğlu, Gülrü. 1992. The Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia After Byzantium. *Hagia Sophia From the Age of Justinian to the Present*, der. Robert Mark ve Ahmet Çakmak, 195-225. ABD: Cambridge University Press.
- Necipoğlu, Gülrü. 2007. *15. ve 16. yy.'da Topkapı Sarayı, Mimari, Tören ve İktidar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ortaylı, İlber. 1992. Osman Hamdi'nin Önündeki Gelenek. *1. Osman Hamdi Bey Kongresi*, 2-5 Ekim 1990, 123-131. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayını.
- Öz, Tahsin. 1949. Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları. *Güzel Sanatlar Dergisi* 6: 2-71.
- Sakaoğlu, Necdet. 2002. *Tarihi, Mekanları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun-Topkapı Sarayı*. İstanbul: Creative Tanıtım ve Yayıncılık Ltd.
- Tanman, Baha. 2006. İstanbul'da Tarihi Eser Kaybı. *Mimarist* 20: 17-22.
- Tanyeli, Uğur. 2007. Mimarlığın Aktörleri Türkiye 1900-2000. İstanbul: Garanti Galerisi Yayını.
- Tekeli, İlhan ve İkin, Selim. 1997. *Mimar Kemalettin'in Yazdıkları*. Ankara: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.
- Tekeli, İlhan. 1998. Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması. *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, 1-24. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Ülgen, Ali Saim. 1943. *Anıtların Korunması ve Onarılması- I*. Ankara: Maarif Vekilliği.
- Yerasimos, Stefanos. 2005. *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Kültürel Mirasın Koruma Söylemi*. İstanbul 54: 41-55.
- Yücel, İ. ve Öner, S. 1995. *Dolmabahçe Sarayı*. İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı.

URL 1:
http://www.alanbaskanligi.gov.tr/sultanahmet_ve_cevresi.html
URL 2: Sanal Mimarlık Müzesi, <http://www.mimarlikmuze-si.org/Gallery/DisplayPhoto.aspx?ID=1&DetailID=2&ExhibitionID=8>